

Тимошук О.В.
ВІЙСЬКА “СПЕЦНАЗУ” ТА “НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ” ОСТАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО
ГЕТЬМАНА (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 р.)

У військовій галузі маріонеткова залежність гетьманату П.Скоропадського від Центральних держав була найбільш помітною. Наведемо з цього приводу яскравий вираз сучасника подій Н. Могиланського: “Загалом німці грали з Україною так, як кішка грає з мишею: то придавить, то дасть побігати і насолодитися ілюзією волі, пильно слідкуючи в той же час, щоб здобич не втекла від столу хижака-переможця. Дорого коштувала Україні ілюзія створення української армії. Я ніколи не поділяв відвертої і серйозної віри П.П. Скоропадського у можливість створення серйозної військової сили на Україні. Почати з того, що німці ніколи б не потерпіли створення якої б то не було значної військової сили на Україні, бо фатально і неминуче вона зробилася б загрозою їм самим. Напевне неможливо припустити, щоб німці не давали собі в цьому звіту”.¹

Згідно попередніх домовленостей між начальником штабу німецького військового контингенту Гренером і Скоропадським, після встановлення гетьманського правління і до виводу союзних військ в Україні не передбачалося власних військових формувань, крім поліцейських частин. Отримавши з німецькою допомогою владні повноваження, новоспечений гетьман мусив беззаперечно дотримуватись своїх обіцянок і, покладаючи захист країни на німецькі та австро-угорські багнети, забезпечити розформування залишків російської царської армії та озброєних угруповань, які виникли протягом 1917-1918 рр. Але, як всякий кадровий військовий, генерал-лейтенант Скоропадський плакав надію на створення власної армії, що зможе забезпечити підвалини його влади. Ці сподівання червоною стрічкою пронизують його спогади. До останніх днів життя Скоропадський вважав головною причиною свого падіння обмеженість у часі для створення боєздатного війська. На наш погляд, саме його відсутність, перш за все, у листопаді 1918 р. штовхнула гетьмана на крутий політичний віраж, наслідком якого стало визнання вступу України до федерації небільшовицької Росії і блокування з “білим рухом”.

Залежність від союзників з одного боку і тверда усвідомленість у необхідності розбудови власних збройних сил – з іншого, відразу штовхнули гетьмана на шлях дипломатичного маневрування у військовій галузі. За - для залишення за собою “військової спадщини” йому треба було надати цьому процесу легітимного характеру. Тобто розповсюдити на військові формування, які залишилися на той час на українській території, відповідно до домовленостей з вищим союзним командуванням статус поліцейських частин. Серед них найбільш чисельним було Запорізьке збройне угруповання.

“Крім кадрів постійної армії, у нас ще була бригада Натієва, – згадував П. Скоропадський. – Натієв, грузин за походженням, ще при Раді, до більшовиків, взявся за формування окремої частини, яка приймала участь у січневих київських боях. На неї звернула увагу Центральна Рада, і тодішнє міністерство дало Натієву змогу посилитися. Направили Натієва, кажись, спочатку для приведення в порядок Катеринославської губернії, а потім в Таврійську”.² Головним аргументом, що переконав союзників у доцільності збереження цього з’єднання з покладенням на нього поліцейських функцій, став досить високий рівень його боєздатності. На це німці звернули увагу під час Кримської операції, що як спільна не готувалась, але в результаті зіткнення геополітичних інтересів Німеччини і України на Півдні їхні військові частини в цьому районі почали взаємодіяти.

Концептуальне оформлення політичного курсу України щодо Криму у 1918 р. проходило в загальному руслі становлення її державності, на якому у значній мірі відбивалася німецько-австрійська військова присутність. Центральна Рада, проголошуючи Третім Універсалом Українську Народну Республіку у складі Федеративної Росії, не залучала Крим до теренів України. Але після укладення Брестського мирного договору, коли українська державність була визнана де-юре, урядові діячі УНР обґрунтували політичну і економічну необхідність приєднання Криму. Український погляд на кримське питання не збігався з військово-стратегічними планами союзників, зокрема Німеччини. У березні 1918 р. німецький міністр закордонних справ Буше на запитання відносно кордонів УНР дав офіційне роз’яснення, зазначивши що до неї належить Таврійська губернія без Криму.³ Але поставити останню крапку у визначенні українсько-кримських стосунків німецькі політики не поспішали. Це було пов’язано з їх загальним ставленням до уряду УНР, соціалістична орієнтація якого не влаштувала Центральні держави. Невдала земельна реформа і соціальний розбрат в країні ставили під загрозу українські сировинні і продовольчі поставки, необхідні Німеччині і Австро-Угорщині для успішного продовження війни з державами Антанти. За умови усунення від влади Центральної Ради дипломатичні маневри Німеччини щодо України і Криму могли набути нових варіантів. Протягом квітня, поки німецька таємна дипломатія вирішувала долю українського уряду, військовий міністр УНР О. Жуковський без погодження із союзним командуванням підготував і видав наказ про здійснення операції по захопленню Криму і Чорноморського флоту. Для цього із складу “Запорізької дивізії Осібної армії” за наказом по військовій офіції УНР № 28 від 8 квітня відокремлювалася (фактично ж сюди увійшов майже весь особовий склад) кінна бригада З. Натієва, якій, щоб дістатися до Криму, належало подлати опір анархо-більшовицьких формувань червоного головкома В. Антонова-Овсієнка.⁴

Наступ Кримської (за іншими джерелами Севастопольської) групи бригади розпочався ударом із району Харкова через Лозову на Олександрівськ. Тут група, до складу якої входили 2-й Запорізький полк підполковника П. Болбочана (командир групи), Кінногайдамацький полк полковника В. Петріва, 2-й гарматний полк полковника Сікевича, бронедивізіон сотника Болдирева, кінногарматний гірський дивізіон полковника Алмазова, поповнилася декількома підрозділами з Легіону українських Січових Стрільців Австро-Угорської армії, що вели

наступ із Правобережжя. 19 квітня на сторону Кримської групи перейшов Гуляйпільський полк на чолі з прапорщиком А. Волохом, який підняв повстання проти свого чорногвардійського командування, зокрема комісара полку Н. Махна.⁵ Українські війська зламали опір червоногвардійських загонів у Мелітополі, з ходу оволоділи укріпленням біля залізничного мосту через Сиваш на Чонгарському перешийку. 21 квітня вони без бою увійшли в Сімферополь, потім - в Алушту і Бахчисарай, намірювалися наступати на Севастополь. Але в цей час прибулий до Сімферополя штаб 52-го німецького корпусу звернувся до отамана Натієва з вимогою пропустити вперед німецькі війська, які ще 18 квітня оволоділи Перекопом і, швидко долаючи незначний опір збройних осередків Радянської республіки Тавріда (за наказом Леніна вона вела війну проти Центральних держав формально окремо від Радянської Росії), просунулися у глиб півострова. 1 травня німці зайняли Севастополь. Цьому допомогли українські частини, які 22-23 квітня відбили контрудари червоних військ, очолюваних Ю. Гавеном і М. Богдановим, а 25-27 квітня закріпилися в Сімферополі, Євпаторії і Джанкої, висунулися до Ангарського перевалу і Феодосії. Бойова майстерність бригади З. Натієва була високо оцінена союзниками. У травні офіцер із штабу групи австро-угорських військ ерцгерцога Вільгельма Габсбурга (Василь Вишиваний) писав гетьману Скоропадському: “Вона (бригада – О.Т.) дуже гарна. Вона хоробро билася проти більшовиків і дисципліна в ній міцна, офіцери – культурні люди, і що дуже дивно – всі українці”.⁶

Отже, на той час Натієв опинився єдиним офіційним представником України в Криму, який за умови віддаленості від столиці і урядової невизначеності був вимушений приймати політичні рішення. Згідно його наказу за № 546 від 27 квітня по узгодженню з місцевим німецьким військовим командуванням було призначено тимчасового комісара у справах громадян України в Криму. Ним став полковник Яким Христин, який був відраджений до Криму 15 квітня 1918 р. за наказом міністра внутрішніх справ УНР із завданням організувати в Сімферополі філію Інформаційного бюро МВС. Ця установа мала “інформувати населення Криму про закони української держави і проводити роботу по зближенню з Україною”. 3 травня Христин, щоб з’ясувати політичні плани Німеччини відносно Криму, зустрівся з командувачем німецькими військами на півострові генералом Кошем, який стратегічних таємниць своєї держави не розкрив і обмежився лише зауваженням, що з Криму німці збираються зробити “другу Німцю”.⁷ Німецька дипломатія враховувала політичні плани ще одного свого військового союзника і розглядала як варіант державного визначення Криму утворення тут Кримського ханства під егідою Німеччини і Туреччини.⁸ Це не відповідало гетьманській “всеукраїнській” концепції, що передбачала у складі Української Держави не тільки Крим, а й Холмщину й українські повіти, окуповані в січні 1918 р. Румунією (Хотинщина і Акерманщина). Тому 15 травня 1918 р. при МЗС було скликано спеціальну нараду, що повинна була визначити міжнародну позицію Української Держави щодо етнічних українських територій, а також “у справі вирішення питань про Таврію і Крим”. На ній були присутні, крім міністра закордонних справ професора М. Василенка, відомі професори-юристи Б. Кістяківський, Богаєвський, Ейхельман, сенатор О. Шульгін, наЕальник військового Генерального штабу полковник О. Сливінський і провідні урядовці МЗС. Підсумком наради стала загальна думка: “Якщо Україна без Криму, то і без моря, а це велике лихо нам”.⁹

Таким чином, кримський вектор української політики у другій половині травня 1918 р. визначився остаточно і гетьман Скоропадський непохитно дотримувався його протягом всього часу своїх владних повноважень. Пізніше він згадував: “Я міркував так: плани німців мені невідомі, у всякому разі, при певній комбінації німці не проти там закріпитися. Туреччина з татарами теж протягує до Криму руки. Україна не може жити, не володіючи Кримом, це буде якийсь тулуб без ніг. Крим повинен належити Україні, на яких умовах, це не має значення, буде це повне злиття чи широка автономія, останнє повинно залежить від бажання самих кримців, але нам треба бути забезпеченими від ворожих дій з боку Криму”.¹⁰

Політична боротьба за Крим загострилася після того, як 18 травня татарський Курултай обрав відомого пантюркиста Д. Сейдамета на посаду прем’єр-міністра кримського уряду.¹¹ Майже одночасно, 21 травня, Українська Держава призначила своїм офіційним представником у Криму контр-адмірала М. Остроградського (у червні його замінив контр-адмірал В. Клочковський) і почала без узгодження з німцями створювати тут свою адміністрацію.¹² 4 червня в Євпаторію і Джанкої прибули призначені гетьманським урядом повітові старости Гайдак і Вільнер. Вони отримали наказ про прийняття від колишніх повітових комісарів Тимчасового уряду до відання всіх управлінських справ на місці. Для останніх це було повною несподіванкою і вони терміново виїхали до Сімферополя за відповідними вказівками від губернського комісара.¹³ А 6 червня у Криму вже було розповсюджене оголошення командира 1-го мусульманського корпусу генерал-лейтенанта Сулеймана Сулькевича про встановлення нової влади, яка не підлягала юрисдикції Української Держави: “Объявляю во всеобщее сведение, что с согласия Германского командования я принял на себя управление Крымом и формирование правительства с целью довести страну до Краевого Парламента”.¹⁴ До такого кроку німецька дипломатія вдалася, щоб уникнути загострення між своїми союзниками, Туреччиною та Україною, й не допустити політичного дрейфу півострова в тому, чи іншому напрямку. Політичне кредо Сулькевича базувалося на ідеології російських земських кіл, тому в уявленні німців він був нейтральною фігурою щодо найближчих північного і південного сусідів Криму. А це мало забезпечити Німеччині найбільш сприятливі умови для задоволення власних геополітичних інтересів і здійснення своїх військово-стратегічних планів.

За умови німецької підтримки С. Сулькевич відразу почав ігнорувати українські притязання на Крим і впровадив політичний курс на повне відокремлення від України. Повітова адміністрація, призначена для Криму урядом Скоропадського, залишилася без жодних владних важелів. 7 червня в Євпаторію повернувся з Сімферополя колишній повітовий комісар Тимчасового уряду Ф. Расцький, який відтепер підпорядковувався Кримському крайовому уряду. Він показав прибулому українському старості розпорядження Сулькевича, яке

вимагало від місцевої адміністрації “ни в какие сношения с Правительством Украины не вступать и требования его не исполнять”, і запропонував тому забиратися звідси. Староста через місцевого німецького коменданта намагався надіслати до Києва шифротелеграму, але той відмовив, посилаючись на відсутність наказу генерала Коша. З українським урядовцем не став зустрічатися і Сулькевич, якому староста був знайомим по спільній військовій службі в російській армії. А новопризначений товариш міністра внутрішніх справ Кримського крайового уряду князь Горчаков порадив старості їхати додому, бо “питання про Крим буде вирішене не в Сімферополі, і не в Києві, а в Берліні”.¹⁵

В свою чергу гетьманський уряд не вбачав у кримській державності жодних підстав легітимності і залишив призначену адміністрацію на місцях. За відсутністю владних повноважень повітові старости у Криму були лише спостерігачами. Так, Сімферопольський повітовий староста протягом липня-листопада справно звітував до Мелітополя Таврійському губернському старості про стан подій на півострові.¹⁶ 27 липня українське відомство пошт і телеграфу звернулося до МЗС з проханням встановлення зносин “з Кримською владою, щоб всі служачі українських установ залишилися на місцях і не склали присягу”.¹⁷ Проте офіційно залучити кримські повіти до адміністративно-територіальних одиниць Української Держави гетьман не наважився. У наказі міністра внутрішніх справ від 15 червня, який пояснював характер підпорядкування місцевій владі нових земельних надбань України, мова про них не йшла. Лише зазначалося, що відтепер під владу губернських старостів підлягають прикордонні повіти: Акерманський і Хотинський Бессарабської губернії – відповідно Херсонського і Подільського; Гомельський Могілівської губернії, Путивльський і Рильський Курської губернії – Чернігівського; Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський Курської губернії – Харківського; Річицький, Пинський і Мозирський Мінської губернії - новопризначеного Поліського.¹⁸

Протягом травня - початку червня 1918 р., доки тривало державне визначення Криму, бригада З. Натієва на вимогу німців була виведена за його межі і дислокувалася в Мелітопольській і Слов'янській залагах. В цей час вирішувалася подальша доля з'єднання. Отаман Натієв продовжував переконувати український Генеральний штаб у доцільності сформування з його війська дивізії, завдання якої полягало б у боротьбі зі збройними виступами проти Української Держави. Він дотримувався точки зору, висловленої в заяві від 8 квітня, що “з німцями тільки тоді можливо вести працю, коли вони зустрінуть рівного або вищого начальника”. Але це викликало протидію начальника оперативного відділу Головного управління Генштабу полковника Є. Мішковського, який домагався найскоріше “затвердити і надати отаману Натієву штати частин, котрі входять у бригаду, і підтвердити, що він повинен держатись цих штатів; надіслати в бригаду комісію для перевірки звітності”. Мішковський також вказував на незадовільний політичний клімат в бригаді, протистояння, “яке доходило до багнетів”, між “дорошенківцями” і “богдановцями” – особовим складом двох самостійно сформованих П.Болбочаном полків. Начальник оперативного відділу зазначав: “Німців важко обдурити тим, що начальника залози в 3000 чол. назвати отаманом дивізії, формування таких частин в 300-400 чол., які формує отаман Натієв, веде до того, що у нас всі отамани одержують підвищену платню і Держава має тільки лишні витрати”.

Крім того, Генштаб мав відомості про те, що особовий склад бригади неоднозначно сприйняв зміну форми державного правління в Україні. 9 травня офіцери оперативного відділу розмовляли з представниками Гайдамацького куреня із Слов'янської залози бригади і з'ясували, що “у зв'язку з переворотом багато козаків і старшин хочуть розбігтися по домівках”. Незадоволені посилались на те, що “вони йшли на захист Української Народної Республіки від більшовиків, які тепер вигнані за межі України”. Крім того, вони обурювались відсутністю твердої української влади в Донбасі і жорстоким ставленням німців до голодних робітників.

10 травня з Мелітопольської залози до Головного управління Генерального штабу прибув полковник Міськевич. Він доповів, що у бригаді діє “таємна Рада Запорізького корпусу”, яка надіслала отаману Натієву ультимативного листа з вимогами виконувати її постанови, зокрема, “йти до Харківщини, де поповнити корпус і тоді піти війною на Гетьмана і німців”. Серед козаків, яких насамперед хвилює питання національне і земельне, існує “теча, щоб вирізати всіх старшин і розійтись”. А деякі старшини самі “не зовсім погоджуються з курсом уряду”, бо “кабінет складається із москалів”. У бригаді ведеться антигетьманська агітація. Особовий склад стурбований невизначеністю штатного розкладу і спостерігає за “відношеннями між губернським комендантом і отаманом Натієвим як користуючимся правами командира окремого корпусу”. На підставі цих відомостей Генеральним штабом було винесено вердикт: “Стати на погляд, що всі спроби організації є не дійсною озброєною військовою силою, а тільки озброєною імпровізацією, котра не годиться для виконання важливих завдань, а тільки вносить розруху і хвилювання, а тому бригаду отамана Натієва при першому підходящому випадку розформувати”. Але опальний отаман проігнорував такі висновки Генштабу і самостійно почав розгортатися в “Перший Запорізький корпус”, призначивши 1 травня підполковника П. Болбочана командиром Запорізької дивізії.¹⁹

Це стало можливим завдяки особистій підтримці гетьмана. П.Скоропадський згадував: “Коли прийшли німці і більшовики остаточно зникли, в бригаді почались, як це завжди буває з такими частинами, зібраними “с бору да с сосенки”, що стоять без бойової справи, сварки і розлад. Я часто отримував попередження, що у Натієва коється щось неладне, що там готується заколот і повстання проти мене, але під час надсилання туди розслідування завжди все обмежувалося порівняно несерйозними вчинками. Німці мені пропонували розформувати ці частини через їх неблагонадійність, я ж цього не хотів, по-перше, тому, що це єдині частини, які в мене існували, вони вже на ділі довели свою пригодність; по-друге, чому – я не знаю, але факт, що у Натієва була величезна кількість всякого майна і зброї, які, у випадку розформування цих частин, могли бути

конфісковані німцями. Через це я вирішив постаратися очистити цю бригаду від елементів злочинних”.²⁰ Гетьману все ж таки вдалося переконати Гренера у доцільності збереження натієвського війська і за його особистим наказом Мелітопольську залого бригади було перекинуто з району Мелітополь-Сокологорна на Харківщину, до Ізюмського повіту. Слов'янська залого залишилася на місці, в районі ст. Колпаково-Микитівка. 4 червня з Олександрівська вийшов останній ешелон з майном бригади. Цього ж дня її особовий склад отримав кошти за старими штатами “Запорізької осібної армії УНР”.²¹ Відтепер її завдання полягало у знищенні збройних загонів комуністичного гатунку, що намагалися перетинати українсько-радянський кордон. Для цього натієвців планувалося розташувати у два ешелони: на рубежах Слов'янськ-Бахмут і Павловськ-Богучар-Валуйки. У їхнього командира залишилися права командира неокремого корпусу.²²

За наказом гетьмана Генеральний штаб намагався поліпшити політичний клімат у з'єднанні. Багатьох старшин було змінено на більш надійних. Гетьман навіть усунув від посади отамана З. Натієва і призначив командиром генерал-майора М. Бочковського, якого добре знав по спільній службі під командуванням генерала А. Денікіна.²³ Колишнє натієвське військо отримало назву Окремої Запорізької дивізії. До її складу входили три Запорізьких піхотних, Гайдамацький, кінний ім. Гордієнка, гарматний та інженерний полки, автопанцирний і кінногарматний дивізіони, авіаційна ескадриля.

Ця грізна військова сила знаходилась в оперативній підлеглості вищого німецького командування в Україні і повинна була брати участь у придушенні антивладних виступів, тобто охороняти Українську Державу. Гетьманський уряд мав право на її використання за узгодженням з союзниками. Піхотні та кавалерійські частини і підрозділи дивізії, кількість автопанцерної техніки приводилися у відповідність до “Тимчасових штатів охоронних частин”, затверджених гетьманом 21-24 червня 1918 р. Так, Запорізькі полки формувалися за штатом “2-х курінного охоронного пішого полку”, які передбачали 1561 вояка. З них на посадах старшин – 33, військових лікарів – 4, урядовців – 3, юнкерів – 43, кадетів – 24, вільновизначаючих – 59, охотників – 7, муштрових козаків – 1328, обслуги – 60. Автопанцерний дивізіон – за штатами “Окремого українського панцерного потягу із майстернею при ньому”, який обслуговували 105 вояків і 48 майстрів, і “Автопанцерної батареї (2-х готового складу”. В батареї нараховувалося 6 бойових панцерних, 4 легкових і 6 вантажних автомобілів, 4 мотоцикли (два з них з коляскою). Серед її особового складу було 11 старшин, 3 військових урядовців, 44 муштрових козаки, 16 шоферів, 10 їхніх помічників і 4 мотоцикліста. Штати кінних полків 4-х сотенного складу гетьман затвердив 20 серпня. До кожного з них входило 38 старшин, 7 військових урядовців, 784 муштрових і 151 немустрових козаків. Склад артилерійських та інженерних підрозділів дивізії остаточно визначився у вересні, коли були затверджені загальні штати військових частин української армії на мирний час. У разі необхідності вони мали вести бойові дії як звичайні військові формування належного рівня.²⁴

Особливе завдання покладалося на окремий авіаційний загін, який був у розпорядженні командира дивізії. Ця частина виконувала не тільки винищувальні, а й розвідувальні функції. Літаки загону вистежували місце розташування незаконного озброєного формування і доповідали про це в штаб дивізії. За узгодженням з місцевим начальником союзної військової залого приймалося рішення про його знищення.

20 серпня 1918 р. були затверджені “Тимчасові посилені штати 1-го Українського авіаційного загону, сформованого для боротьби з більшовиками при Окремій Запорізькій дивізії Української Держави”. Ними передбачалися службові посади, відповідні військовим званням наземних підрозділів з державним грошовим утримання за місяць: командир загону, військовий літун – командир полку (700 крб.); його помічник, військовий літун або літун-дозорець – курінний (600 крб.); 5 літунів – сотників (500 крб.); 5 дозорців – сотників (500 крб.); кулеметник – козак (250 крб.); бунчужний – підстаршина (300 крб.); 10 вартовщиків і посланців – козаки (150 крб.). Обслуговували технічні і господарчі потреби загону завідуючий господарством – військовий урядовець VI класу (450 крб.), діловод – військовий урядовець VI класу або козак (375 крб.), механік (500 крб.), 7 старших мотористів (300 крб.), технічний і господарчий коптенармуси (300 крб.); фотограф (300 крб.), аеролог (300 крб.), старший шофер загону (350 крб.), 11 старших (300 крб.) і 12 молодших шоферів (250 крб.), електротехнік, токар, слюсар, столяр, коваль, швець і кравець (всі – 300 крб.), 2 телефоністи, 3 писарі (250 крб.), фельдшер (450 крб.). Технічне спорядження і озброєння загону складалося із 5 розвідувальних і 2 винищувальних літаків з трьома запасними моторами до них, 3 легкових і 5 вантажних автомобілів, 4 “авіаційних похідних майстерень на самоходах”, 2 мотоциклів, 2 велосипедів, 7 “торб зі слюсарним інструментом”, фотолабораторії, 5 авіаційних і 1 штативного фотоапаратів, аеронавігаційної станції, 3 кулеметів, 30 гвинтівок, 55 револьверів, телефонного комутатора і 6 польових телефонів, похідної кухні, діжок для мастила і пального. Передбачалося 12 комплектів спеціального обмундирування для льотного складу і 3 авіаційні намети. На технічні потреби загону додатково виділялися кошти з розрахунку 100 крб. на один літак і 50 крб. на один автомобіль.

Разом з тим, авіазагін відчував певні труднощі в матеріальному постачанні. 3 вересня його командир військовий літун сотник Єгоров подав рапорт начальнику штабу дивізії, в якому доповів про невиконання “резольції Інспектора Повітряної Фльоти” і незабезпеченість загону згідно затверджених штатів. В рапорті також вказувалося на неможливість забезпечення державного ремонту техніки, бо “на Україні нема і до цього часу не було жодної казенної спеціальної установи по ремонту літаків, до цього часу ремонту здійснювали приватні майстерні Київського політехнічного інституту на кошти із авансу дивізії”.²⁵

Звичайно, що технічні негаразди суттєво впливали на боєздатність дивізії, але й без того вона не стала опорою гетьманської влади. Нові старшини не змогли змінити антигетьманської спрямованості більшості її особового складу. Соціалістичні настрої в дивізії продовжували превалювати. Тому німецьке командування і гетьманський уряд довго вагалися чи застосувати її за призначенням. 4 серпня з'єднання було сконцентровано в районі

Сватово, перший ешелон зняли з позиції і відвели на 10 верст у тил для реорганізації. 14 вересня 1918 р. начальник оперативного відділу українського Генштабу полковник Є. Мішковський доповів військовому міністру, що “реорганізація дивізії закінчена і за наявним повідомленням 1-й і 2-й Запорізькі полки, гарматні частини надійні, а 3-й Запорізький, 4-й Гайдамацький і кінно-козачий полки під сумнівом”. Знову було порушене питання “чи можна їх залишати, чи треба їх розформувати”?

Генерал М. Бочковський неодноразово прохав допомоги у німецького командування в налагодженні порядку в частинах. За жовтневим звітом оперативного відділу Генштабу “цілі батальйони німців були примушені нести службу кругом дивізії”.²⁶ Але за відсутністю іншої сили у другій половині вересня частина дивізії висунулися на бойове чергування. В газеті “Армія” за 1 листопада 1918 р. знаходимо замітку під назвою “Подяка Пана Гетьмана 2-му Запорізькому полку”, в якій вказано, що “в наказі військового міністра по військовому відомству зазначено бойову відвагу 2-го пішого Запорізького полку, котрий два місяці вдень і вночі займає бойові позиції в районі Стародуба, боронючи кордони України від злочинних і повстанських ватаг, озброєних гарматами і самострілами. 8-10 жовтня його вояки біля с. Кам’янської пробились у напрямку на Колпинці й розбили ворога. За вірну службу військовий старшина Болбочан підвищений у ранзі до полковника, нагороджені ті, що відзначились”. У цьому ж номері газети надрукована телеграма військового кореспондента до редакції від 8 листопада: “У Клименкова, в нейтральній зоні, 80 км. сев. от Старобельська, українська дивизія отбросила большевиков”. Разом з тим, антибільшовицька спрямованість дивізії не забезпечила надійної охорони гетьманської влади. Під час повстання Директорії більшість особового складу цього з’єднання перейшло на її бік.

Для охорони безпеки Української Держави призначалося ще одне окреме військо з’єднання, яке увійшло в історію під назвою “Сірожупанна дивізія”. Така назва була отримана через специфічну, австрійського пошиву, сиріу уніформу вояків. Після досягнення Брестських домовленостей за угодою між урядом УНР і Австро-Угорщини в австрійському таборі українських бранців Фрайштадт було сформовано полк, який у травні 1918 р. у Володимирі-Волинському розгорнувся у 1-у Козацько-стрілецьку дивізію.²⁷ Це військо з’єднання було повністю споряджене і озброєне на кошти Австро-Угорщини. 1 серпня імператорський міністр закордонних справ граф Буріан отримав від свого предствника у Східній армії Австро-Угорщини повідомлення, що формування дивізії закінчене і уповноваженим на передачу дивізії Українській Державі призначений генерал-майор граф Шпаночі, якому належало укласти відповідну угоду з українською стороною. 13 серпня 1918 р. її було підписано. Угода передбачала, що дивізія розглядається Центральними державами як регулярне з’єднання, що знаходиться в розпорядженні українського уряду, але повинне, “в першу чергу використовуватися спільно з союзними військами для встановлення і підтримки порядку і безпеки в Україні і тільки, в другу чергу, проти зовнішнього ворога держави”. Доки війська Центральних держав знаходяться на території України, дивізія передавалася українським урядом у підпорядкування відповідного командувача союзних військ, спочатку німецьких. Українське Військове міністерство зберігало лише право здійснювати нагляд за дивізією. Разом з тим із дня прибуття в Україну всі частини дивізії переходили на повне забезпечення українського уряду, а її особовий склад підлягав українській військовій юрисдикції. Всі витрати, пов’язані з формуванням цього з’єднання з першого дня, повністю поверталися українським урядом Австро-Угорщині за цінами, встановленими змішаною комісією. 24 вересня австрійці попросили уряд Ф. Лизогуба розрахуватися продовольством. Максимальна чисельність дивізії встановлювалася в 600 старшин і 15 тис. козаків. Датою передачі дивізії Україні визначалося 17 серпня. Крім того, в угоді зазначалося, що коли “дивізія або її частини виявлять в Україні недисциплінованість, непідкорення або ворожість до Центральних держав, то вона буде за вимогою однієї з країн чи обох Центральних держав того ж часу роззброєна і розпущена українським урядом”.²⁸

Таким чином, гетьман практично не мав ніякого впливу на цю дивізію і не міг розраховувати на неї як на з’єднання, здатне охороняти безпеку Української Держави. У своїх спогадах він записав: “Я з досвіду знав, що з військовополонених нічого не вийде. Німці навесні теж привели дивізію “Синьжупанників”. Всі з цією дивізією носилися, вважали її вишколеною, а потім її прийшлося терміново розформувати. Це були люди, яким зовсім не хотілося битися проти більшовиків. Я вважаю, що теж саме сталося і з дивізією, що сформували австрійці (“Сірожупанниками”). Крім того, я зовсім не був впевнений, що вона виховувалася у бажаному мені дусі. В липні я бачив один зведений полк. Люди були, як я і очікував, непригодні”.²⁹ Але відмовитися від послуг дивізії гетьманський уряд не міг. Кошти на її формування були витрачені і все одно треба було їх повертати Австро-Угорщині. 17 липня начальник Генерального штабу полковник О. Сливінський порушив питання про використання дивізії для боротьби з більшовицькими загонами на Чернігівщині, для чого звернувся до союзників: “Прохаю не відмовити сповістити мене, чи не мається з боку Вищого Австро-Угорського Командування перепон для найшвидшого переїзду цієї дивізії по слідуєчому рахунку: одну бригаду з частиною артилерії, загальною кількістю 3500 Еол., 200 коней, 16 кулеметів, 6 гармат – через Ковель, Сарни, Лунінець, Гомель в район Новозибківка, а останню частину дивізії, кількістю 4000 чол., 450 коней, 16 кулеметів і 6 гармат – через Ковель, Сарни, Коростень, Київ, Конотоп в район Кролевець”. 8 серпня це звернення отримало негативну відповідь.³⁰ До закінчення всіх урядових формальностей австро-угорці залишалися повними господарями дивізії. Остаточна передача з’єднання Україні закінчилася тільки 27 серпня 1918 р. А в листопаді його особовий склад, як і запорожці, в своїй більшості виступив проти гетьмана.

Не було знайдено також порозуміння між гетьманом і Українськими Січовими Стрільцями. Їхній легіон у складі окремої військової групи під командуванням ерцгерцога Вільгельма Габсбурга після квітневого 1918 р. походу на південь України протягом травня-початку червня розміщувався в Олександрівську. Під час спілкування з особовим складом натівців, значна частина яких не сприйняла гетьманського перевороту, на

січовиків вплинули соціалістичні настрої запорізького війська. Серед них навіть виникла ідея змінити гетьмана України. Про це П. Скоропадський згадував: “До мене почали надходити доповіді наших агентів, що в Олександрівську австрійським полком, який складається з українців, командує ерцгерцог Вільгельм. Він за допомогою навколишніх осіб, більш за все якогось полковника (ймовірно П. Болобочана – О.Т.), веде посилену агітацію на свою користь з метою бути гетьманом. Австрійський ерцгерцог Вільгельм видавав себе за щирого українця, називав себе Василько, говорив тільки по-українськи, носив українську сорочку. Його емісари роз’їжджали по Україні, вже були деякі частини, з якими вони завели зв’язки, в дивізії Натієва без відома останнього складалося зовсім конкурентне ядро сторонників ерцгерцога, були розвітвлення цієї конспірації і у великих містах”.³¹ Використовуючи німецько-австрійські протиріччя, Скоропадський спромігся того, що легіон було відокремлено від запоріжців і надіслано до Єлісаветграда, де він мав залучатись до каральних експедицій проти бешкетників і заколотників у складі угорської дивізії генерала Маренці. Проте особовий склад легіону не завжди справно виконував поставлені завдання, а інколи й ставав на сторону повсталих селян. Так сталося, коли 3-я сотня чотаря Г. Голинського мусила вдатися до езекуції в с. Добровеличковка. Замість карних заходів стрільці почали співати українських пісень і танцювати на сільському майдані з місцевими дівчатами. 2-га сотня стрільців під командуванням сотника О. Микитки обеззброїла в окрузі поміщиків. Герцогу Вільгельму вдалося відстояти своїх підлеглих перед цісарським судом, який порушив слідство проти них за скаргою генерала Маренці.³² Але загалом командування австро-угорської Східної армії було невдоволене нерішучістю стрільців у каральних експедиціях проти українського населення і в жовтні 1918 р. легіон було надіслано до Буковини з новим розташуванням у Чернівцях.³³

Київська формація Січових Стрільців, що в листопаді 1917 р. була започаткована в таборі військовополонених галичан і буковинців в Дарниці, за наказом військового міністра УНР від 27 березня 1918 р. була розпущена. Але в серпні стрілецька Рада, підтримана Національним союзом, надіслала до гетьмана делегацію, в яку увійшли Є. Коновалець, А. Мельник і В. Кучабський. На прохання делегатів та їхню обіцянку служити Українській Державі, гетьман 23 серпня видав наказ про відновлення Окремого загону Січових Стрільців з місцем постою в Білій Церкві. Є. Коновалець і А. Мельник були призначені полковниками. Ця частина мала стати гвардійською і виконувати спеціальні завдання гетьманського уряду, для чого терміново забезпечувалася найкращою зброєю і спорядженням. Наприкінці жовтня у складі загону було 59 старшин і 1187 стрільців.³⁴ Але розпропагвані Директорією стрільці, навпаки, у листопаді 1918 р. стали ядром збройної антигетьманської опозиції.

До національних військових частин, існуючих в Україні до квітневого перевороту, за гетьманату додалася Сердюцька дивізія. Разом з тим це з’єднання розглядалося гетьманом як власна гвардія, в основу формування якої покладался, перш за все, не національний, а соціальний принцип. Тому певні надії у її комплектуванні П. Скоропадський пов’язував із заможними верствами населення. Він розраховував, “що це єдиний засіб забезпечити себе від більшовизму”.³⁵ Військова повинність за законом від 24 липня 1918 р. оголошувалась загальною, а громадяни Української Держави мусили її “обов’язково виконувати в свій час”. Комплектування дивізії починалося з 31 липня у м. Києві. Загальна її чисельність мала становити 5000 вояків. Призов новобранців проводився на підставі особливої інструкції, виробленої 30 червня Міністерствами військових і внутрішніх справ. Головна увага приділялася соціальному походженню призовників. Зазначалося, що “козаки для укомплектування Сердюцької Гетьманської дивізії вибираються при близькій співучасті і контролю повітових організацій хліборобів, виключно із сімейств землевласників-хліборобів, маючих більшу кількість землі”. Списки обраних затверджувались губернськими організаціями Спілки хліборобів. В першу чергу підлягали обранню до призову молоді люди від 18 до 25 років. Норма набору від повіту становила 125 чол., кожний з котрих повинен був мати персональне посвідчення від відповідальної організації хліборобів. Перевага надавалася добровольцям. Якщо таких не вистачало, решта обиралася жеребом. О 8 годині 6 липня новобранці мали з’явитися до своєї повітової управи для перевірки і медичного огляду. Про кількість молоді, прийнятої на службу, повітові комісії мусили негайно доповісти телефоном у Головну управу військової повинності.³⁶

Набір до Сердюцької дивізії фактично почав здійснюватися ще до затвердження закону. Вже 18 червня 1918 р. гетьман видав наказ про достроковий призов, в якому встановив термін служби в її частинах: в піхотних і артилерійських (крім кінної артилерії) – 2 роки, в інших – 3 роки. Була звернена увага на те, щоб набір робили “з таких родин, відсутність в яких одного робітника в жнива не позначиться на їх добробуті”.³⁷ Незважаючи на організовану роботу, призов до дивізії здійснювався з великими перешкодами. У відомостях мобілізаційного відділу Головного управління Генштабу за 27 липня відзначалося, що в Київській і Волинській губерніях “бажаючих служити в Сердюцької дивізії дуже мало. В повітах: Звенигородському, Таращанському (Київської губ.) союзи хліборобів зовсім не організовані. Бувші солдати пропагують, що не для того вони покинули фронт, щоб знову поступати до війська. В прикордонних повітах на Волині мешканці майже цілком більшовицьких переконань. Прокид національного обов’язку громадянина, повинного захищати рідний край від ворогів, відсутній, на військову службу дивляться взагалі незичливо”. Повіти Чернігівської губернії не представили призовників, бо деякі з них були зайняті більшовицькими загонами. Лише Полтавська губернія 3 липня направила до Києва 80 новобранців-сердюків.³⁸ Подібна картина спостерігалася і в інших регіонах країни. Справа ускладнювалася й тим, що серед відібраних кандидатів було багато непридатних до служби в гвардії. 16 вересня начальник Головного штабу сповіщав МВС, що через це “у дивізії зробився вельми значний некомплект”. Щоб довести чисельність сердюків до запланованої, військовий міністр призначив на 30 вересня призов другої черги новобранців.³⁹

Не кращим було положення з комплектуванням дивізії надстроковцями. Їхні посади планувалося поповнювати “спочатку військовослужбовцями колишньої армії Російської імперії, а вже потім усіма тими військовослужбовцями, які закінчили навчальні команди у військових частинах дивізії”.⁴⁰ 10 вересня командир дивізії генеральний хорунжий В. Клименко доповів рапортом 1-му товаришу військового міністра, що “частина з прибувших на поновлення дивізії старослужачих, бувших козаків Російської армії, відправлена за повною невідповідністю їх, виказавши себе поганим елементом; частина – добровільно пішла за власним бажанням”.⁴¹

Офіцерські посади в дивізії комплектувалися на загальних підставах служби в українській армії. Перевага надавалася особам, що мали офіцерський орден “Святого Георгія” або були нагороджені Георгієвською зброєю. Переведення до дивізії для поповнення некомплекту допускалося тільки для офіцерів, які прослужили у муштрових частинах 5 і більше років. Менш досвідчені офіцери із числа тих, хто мав бойові відзнаки, переводилися до дивізії за особистою згодою гетьмана.⁴² Незважаючи на високі вимоги до комплектування дивізії офіцерським складом, стан заміщення посад цією категорією військовослужбовців був значно кращим. Відсутність жорсткого національного цензу дозволила потрапити на службу до дивізії бойовим офіцерам російської армії. Разом з тим, архівні документи свідчать, що незважаючи на суворі накази, довести чисельність дивізії до встановленої і повністю заповнити передбачені штатні посади не вдалося. Згідно штатного розкладу з’єднання, затвердженого гетьманом 27 червня 1918 р., Окрема Сердюцька дивізія складалася: управління - 16 старшин, 9 службовців, 62 муштрових і 89 немустрових козаків; 2-х курінний Сердюцький піший полк (32 рядного складу) – 70 старшин, 5 урядовців, священник, 967 муштрових і 362 немустрових козаки; 3-х сотенний Сердюцький Лубянський кінно-козачий полк – 32 старшини, 4 урядовці, священник, 608 муштрових і 169 немустрових козаки; 3-х батареїний легкий Сердюцький гарматний полк – 28 старшин, 3 урядовці, 603 муштрових і 144 немустрових козаки; окрема інженерна сотня – 17 старшин, 2 урядовці, 228 муштрових і 89 немустрових козаків.⁴³ Загалом особовий склад дивізії за цими штатами нараховував не 5000, як вимагав закон від 24 липня 1918 р., а 3509 осіб.

Але й цієї кількості Сердюцька дивізія не досягла. Людей хронічно не вистачало навіть для добового чергування. 11 травня командир Сердюцької кінної сотні доповів 1-му Отаману-квартирмейстеру Генштабу, що не має змоги збільшити черговий наряд, який складався на той час з 56 чоловік. З них: у гетьманському палаці – 21 чол. вартових, 4 кінних і 4 піших ординарці; біля грошової скрині у Військовому міністерстві – 4 козаки; на обслуговуванні гаража – 4 козаки, 1 піший і 2 кінних ординарці; у Генеральному штабі – 5 піших і 2 кінних ординарці; внутрішній наряд складався з 4 днювальних по конюшні, 4 днювальних по казармі і чергового по дивізіону. Крім того, мали місце випадкові наряди – у Полтаву за бензином, в Одесу за зброєю і т. і. При кількості особового складу сотні у 114 муштрових козаків, людей не вистачало на 3 повних зміни. Через те 2, 10, 11 травня сталися випадки втрати свідомості на постах у гетьманському палаці. 16 травня старший лікар Сердюцького дивізіону доповів командирі про збільшення з кожним днем хворих, яке спричинене “сильним перевтомленням, пов’язаним з виконанням тієї важкої служби, котру несуть козаки на варті”.⁴⁴

Порушення військових статутів, інструкції вартової служби негативно впливали на стан дисципліни серед сердюків. Серед особового складу дуже поширеним було дезертирство. Протягом травня-червня 1918 р. щотижня з Сердюцької кінної сотні дезертувало декілька козаків, які з собою забирали казенне обмундирування. А Ілько Відринський і Кузьма Барабані втекли з шаблями. Іншою причиною дезертирства серед сердюків було вороже ставлення селянства до родини призовників. 28 жовтня Новомосковський військовий комендант доповідав начальнику залоги у Харків, що виявляється негативне ставлення до призову навіть серед “землевласників, котрі мешкають під постійними погрозами решти селянства – забивати, палити”. Серед населення розповсюджувалися чутки про вивіз новобранців до Німеччини для надсилання на фронт. В цей час ретельність відбору сердюків до дивізії була значно знижена. 31 жовтня Маріупольський повітовий староста був змушений зазначити, що “через відсутність у спілки хліборобів кандидатів для поповнення недобору дивізії, довелося розпочати складання переліку всіх молодих людей в повіті, які задовольняють умовам прийому до Сердюцької дивізії, по скінченню складання якого буде зроблене їх засвідчення і відправка”.⁴⁵

Отже, в лавах дивізії опинилася звичайна молодь і надати з’єднанню елітарного характеру гетьману не вдалося. Між тим, функціональне призначення сердюків мало відповідати колишнім російським “лейб-гвардійцям Його Імператорської Величності”. У кавалерійських гвардійських частинах служив раніше П. Скоропадський. Саме за їх зразком планувалося сформувати гвардію Української Держави на засіданні міжурядової комісії 8-9 травня 1918 р.⁴⁶

Протягом травня-червня функції добровільних сердюцьких підрозділів не виходили за межі російської лейб-гвардії і полягали, в основному, у вартовій службі в гетьманському палаці і Генеральному штабі. З початком обов’язкового призову до Сердюцької дивізії її особовий склад почав використовуватися для охорони всіх столичних урядових установ і супроводжування дипломатичних місій. 8 липня до голови російської мирової делегації, що працювала в цей час у Києві, звернувся 1-й генерал квартирмейстер українського Генштабу генеральний хорунжий Л. Дроздовський з проханням з’ясувати питання проїзду через кордон сердюцької варті з 10 чоловік. Щочетверга із Києва через Конотоп і Ворожбу до Великої Росії відправлявся дипломатичний потяг цієї делегації, який охороняла варта Сердюцького дивізіону. Але на російському кордоні її примусили покинути потяг, бо на проїзд не було дозволу більшовицького уряду і німецької військової влади. Для уникнення подібних непорозумінь потрібно було відновлення розпорядження “російським комендантам не чинити перешкод цій варті, а видати посвідчення на ім’я Начальника варті про право супроводження потяга”.⁴⁷

Сердюків, на відміну від запорожців, німецьке командування почало залучати до придушення антивладних

виступів. За доповіддю Київського губернського старости до департаменту Державної варти від 28 серпня “сердюками і німцями був обшуканий Володарський ліс і його околиці. Особливим загоном в с. Березні взята контрибуція 130 тис. крб. за вбитих вартових, і заарештовано 20 Еол. в Березні і 29 чол. в Пархомовці”.⁴⁸

Розширення функцій Сердюцької дивізії викликало необхідність її відповідного озброєння і спорядження. Відносно інших військових частин Української Держави забезпечення цього з'єднання здійснювалося набагато краще. Дивізія підлягала першочерговому озброєнню і матеріально-технічному спорядженню за рахунок всіх існуючих на той час в Україні резервів. На озброєнні її особового складу було 1473 гвинтівки, 1104 револьвери, 432 шаблі, 1312 бегутів, 144 піки, 12 кулеметів, 12 гармат. За розпорядженням інспектора технічних військ до дивізії передавалися 2 легкових і вантажний автомобілі, 11 мотоциклів. Для пересування особового складу, зброї та майна дивізії передбачалося 246 возів і 1641 кінь. Штатним посадам особового складу дивізії відповідали підвищені військові звання і платня. Так, командир дивізії – генеральний значковий, мав щорічно отримувати 13800 крб., командири всіх полків – полковники або генеральні хорунжі – 9600 крб., командир окремої інженерної сотні – військовий старшина – 7200 крб., козаки-надстроковці – 1320-1560 крб., а призовні – 1080 крб.⁴⁹ Козаки і старшини забезпечувалися безкоштовною єдиною формою одягу, яку шили інтендантські майстерні. Сердюки носили “кашкети і сорочки захисного коліру і сіро-сині штани”. Авансування коштів на потреби дивізії здійснювалося першочергово. Так, для Сердюцького кінного дивізіону на рік було виділено 651080 крб. З них грошове утримання старшин складало 82800 крб., козаків – 397480 крб. Їхнє харчування коштувало 115 тис. крб., тютюнове задоволення – 300 тис. крб., мильне – 1200 крб. На господарчі потреби призначалося 5400 крб., 600 крб. – на канцелярські товари, 600 крб. – на просвіту і літературу, 45 тис. крб. – на утримання кінського складу.⁵⁰

Забезпечення новобранців знаходилося під особистим наглядом Генерального штабу. Його начальник у вересні 1918 р. призначив службове розслідування з приводу порушень, які мали місце під час призову до дивізії. За результатами розслідування, яке проводив генеральний хорунжий Д. Приходькін, 15 жовтня розпочалася інспекція місцевих призовних пунктів.⁵¹ У цей час до формування Сердюцької дивізії знову була прикута увага уряду. На засіданні Ради міністрів І. Кістяківський запропонував питання про утворення національної гвардії в Україні зосередити в Міністерстві внутрішніх справ, але зустрів опір військового міністра О. Рогози, який вважав, що це тільки його прерогатива. У результаті, прийняття остаточного рішення з цього приводу було відкладено.⁵² Військовому міністерству загалом вдалося добитися лише зовнішнього лоску сердюків. 6 листопада 1918 р. делегація від спілки хліборобів Козелецького повіту Чернігівщини відвідала сердюцькі полки. Делегати були задоволені підготовкою вояків і їхнім зовнішнім виглядом, про що на урочистому обіді виказали подяку генеральному бунчужному Рогозі. Хлібороби були дуже здивовані тим, що так швидко сформувалася “добре вимуштрувана дивізія, в якій стосунки між козаками та офіцерами були найкращими”.⁵³ Але ж це уявлення виявилось обманливим. Загалом, боєздатність Сердюцької дивізії була невисокою. Надії гетьмана на свою гвардію на виправдалися. 18 листопада 1918 р. в бою під Мотовиловою Січові Стрільці (до 640 багнетів) завдали нищівної поразки гетьманським військам (600 багнетів російських офіцерів, 1000 багнетів і 200 шабель сердюків). Після цього сердюки почали переходити на сторону Директорії. Першим зрадив гетьмана Сердюцький Лубенський кінно-козачий полк під командуванням полковника Ю. Отмарштайна.⁵⁴

Отже, гетьманська політика щодо застосування в охоронній системі держави військових частин з особливими функціями виявилася невдалою. Дійових “спецназу” і національної гвардії в Українській Державі утворено не було. Абсолютна більшість особового складу частин, на які покладалися завдання, притаманні таким підрозділам, не підтримала гетьманат, а використала свій найкращий матеріально-технічний потенціал для його повалення.

Джерела та література

1. Могилянський Н. Трагедія України // Революція на Україні по мемуарам белых. – М., Л., 1930. – С. 132-133.
2. Павло Скоропадський. Спогади. – К., Філадельфія, 1995. – С. 188.
3. Іванець І. Кримський вектор політики гетьманату Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року: Науковий збірник. – К., 1998. – С. 239; ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 4.
4. Там само. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 35, арк. 4.
5. Турченко Ф., Геращенко Т. Кримський поход П. Болбочана // Революция и Гражданская война 1917-1920 годов: новое осмысление: Материалы международной научной конференции. – Симферополь, 1995. – С. 97; Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н Махно. – Симферополь, 1996. – С. 20-21.
6. Гарчева Л. Вооруженная борьба России, Германии и Украины за Крым в апреле 1918 г. // Революция и Гражданская война 1917-1920 годов. – С. 24; Турченко Ф., Геращенко Т. – Вказ. пр. – С. 97.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 16.
8. Мироненко О. Крим і кримське питання після лютневої (1917 р.) революції // Історико-політичні уроки української державності. – К., Донецьк, 1998. – С. 183.
9. Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року. – С. 15; ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 19.
10. Павло Скоропадський. Спогади. – С. 262.
11. Мироненко О. Крим і кримське питання після лютневої (1917 р.) революції. – С. 182.
12. Іванець І. – Вказ. пр. – С. 238.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 26-27.

14. ДА АРК. – Ф 359, оп. 2, спр. 43, арк. 2.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 25-27.
16. Там само. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1-2; Ф. 1077, оп. 1, спр. 34, арк. 16-17.
17. Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 28.
18. Там само. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 292, арк. 5.
19. Там само. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 40, арк. 6-7, 60, 67, 71.
20. Павло Скоропадський. Спогади. – С. 189.
21. ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 40, арк. 86, 95.
22. Там само. – Спр. 35, арк. 74, 41.
23. Павло Скоропадський. Спогади. – С. 189.
24. Історія Українського війська. – Львів, 1992. – С. 428; ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 40, арк. 94 пакет. зв., 38-41, 45-46.
25. Там само. – Спр. 37, арк. 31 зв., 38-41, 45-46.
26. Там само. – Ф. 2586, оп. 1, спр. 10, арк. 132; Спр. 40, арк. 163.
27. Павло Скоропадський. Спогади. – С. 364.
28. ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 245, арк. 45-52.
29. Павло Скоропадський. Спогади. – С. 189.
30. ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 40, арк. 6.
31. Павло Скоропадський. Спогади. – С. 239.
32. Українські Січові Стрільці. 1914-1920. – Львів, 1991. – С. 100-102.
33. Історія Українського війська. – С. 450.
34. Українські Січові Стрільці. – С. 117; Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914-1923. У 2 т. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 339-340; Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 155.
35. Павло Скоропадський. Спогади. – С. 186.
36. ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 270. арк. 1-3 зв.
37. Там само. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 34, арк. 8а - 8а зв.
38. Там само. – Оп. 3, спр. 17, арк. 1-1 зв.
39. Там само. – Спр. 42, арк. 5.
40. Горелов В. Роль гетьмана Павла Скоропадського в створенні Окремої Сердюцької дивізії як основи українських гвардійських частин // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – С. 56.
41. ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 3, спр. 43, арк. 2.
42. Горелов В. – Вказ. пр. – С. 56.
43. ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 40, арк. 46-пакет.
44. Там само. – Спр. 33, арк. 6, 21, 22.
45. Там само. – Оп. 3, спр. 43, арк. 12, 5.
46. Горелов В. – Вказ. пр. – С. 55.
47. ЦДАВО України. – Ф. 2586, оп. 1, спр. 10, арк. 113-114.
48. ЦДАГО України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 86, арк. 28.
49. ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 40, арк. 46-пакет.
50. Там само. – Спр. 33, арк. 114, 33.
51. Там само. – Оп. 3, спр. 42, арк. 7, 11.
52. Новости дня. – 1918. – 9 октября.
53. Горелов В. – Вказ. пр. – С. 56.
54. Верига В. – Вказ. пр. – Т. 1, С. 377; Історія Українського війська. – С. 455.